

“ДЕВОНИ ЛУҒАТИТ ТУРК” АСАРИДА ПОЛИСЕМИЯНИНГ
ИФОДАЛАНИШИ
EXPRESSION OF POLYSEMY IN THE LITERARY WORK
“DIVAN LUGAT AT-TURK”

Ҳамидилла ДАДАБОЕВ*

Түйіндеме

Полисемия – көп мағыналылық, көп варианттылық, яғни сөзде (тілдік бірлікте, терминде) тарихи жағынан негізделген немесе мағынасы мен шығу негізі өзара байланысты екі және одан да көп мағынаның болуы. Лексеманың өзгеру динамикасы мен әрбір жаңа лексеманың тура мағынасын анықтау үлкен мәнге ие.

Мақалада Махмұд Қашқаридың атақты «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін жазуға әсер еткен полисемия феноменіне талдау жасалады. Тілдік мақалаларда берілген мысалдардағы түрлі тілдік факторлардың әсері нәтижесінен белгілі бір сөздің ғасырлар бойы қалыптасуындағы маңызды өзгерістерді көруге болады.

Кілт сөздер: полисемия, лексикология, синоним, диуан, сөздік, сөз ұғымы.

Summary

Polysemy is realized by the method of transferring the name of a certain object, attribute, action into another object, a sign, an action and is considered a complex and multifaceted phenomenon of lexical polysemy. It is very important to identify the dynamics of changing the value of each lexeme and to determine the exact concept of each new lexeme.

The article deals with the analysis of the polysemy phenomenon, which had a significant impact on the works of Mahmud Kashgari “Divan Lugat At-Turk”. As a result of the various linguistic factors influence, significant changes occurred in lexical formations for several centuries, which are presented in the article by specific examples.

Key words: polysemy, lexicology, synonym, lexical meaning, sofa, dictionary.

Луғат сўз бойликнинг аксариятини ҳозирги ўзбек адабий тилидагидек бир маъноли сўзлар ташкил этади. Моносемантик лексемалар сирасига *авурта* “доя”, *алымчы* “қарз берувчи”, *элти*

* Профессор, Сирдарё вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институти. Тошкент-Ўзбекистон.

Professor, Institute of teacher improvement of Syrdarya region. Tashkent-Uzbekistan. E-mail: abdurahmonova.1987@mail.ru

“улоқ”, *этуқ* “этик”, бутуқ “бутоқ”, *изи* “келгуси йилдан кейинги йил”, *йа* “ёй, камон”, *йалма* “пахтали тўн”, *каббаз* “пахта, ғўза”, *көрк* “кўрк, хусн”, *от* “ўт, хашак”, *пўк* “ўргимчак”, *самурсақ* “саримсоқ”, *сў* “қўшин, лашкар”, *тамур* “томир”, *тёркён* хатун “малика”, *тоз* “тўзон”, *ушгун* “ровоч”, *хасны* “иштаҳа дориси”, *чэргайш* – “саф тортмоқ”, *чыл* “териға тушган калтак изи”, *шабан* “темир ҳасса”, *қанағу* “ништар”, *қылыч* “қилич” сингари кўплаб лексема ва истилоҳларни киритиш мумкин. Айни чоғда, асардан қорахонийлар даври эски туркий тил ва лаҳжаларда қўлланишда бўлган анчагина кўпмаъноли сўзларга ҳам ўрин ажратилган ҳамда улар маромига етказилиб изоҳланган.

Маълумки, лексик кўпмаънолилиқ мураккаб ва серқиррали ҳодиса ҳисобланади. Ҳар бир лексеманинг маъно тараққиёти динамикаси алоҳида-алоҳида ёндашишни, изоҳлашни талаб қилганлиги боис лексемаларнинг маъно нозикликларини аниқлаш ва тартибга солиш жуда мушкул. Шу жиҳатдан мавжуд адабиётларда лексемаларнинг кўпмаънолилиги борасида илгари сурилган мулоҳазалар ўта мавҳум бўлиб, лексик маъно ривожини хусусида умумий тасаввур уйғотади, холос¹.

Полисемия одатда муайян нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракат номини бошқа нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракатга кўчириш усули билан воқеланади. Кўчиришнинг табиатини, мавқеини муайян тилга хос бўлган маъновий қонуниятлар белгилайди².

Маҳмуд Кошғарий кўп маъноли сўзларни изоҳлашда метафора йўли билан кўчиришга алоҳида диққат қаратади. Чунончи, ҳар бир тинч ва барқарор, турғун, қимирламайдиган нарса *амул* лексемаси билан аталган. Шунга кўра юмшоқ феълли ювош кишилар ҳам *амул* дейилган (I, 104). Кези келганда *амул* лексемасининг метафорик маъноси орқали *алчақ* (I, 126) сўзи билан синонимик уяни шакллантирганини қайд этиш мақсадга молик.

Эски туркий тилда *башган* истилоҳи “50-100 ратл оғирликдаги катта балиқ”ни англатган. Луғатнависнинг қайд этишича, жамоанинг каттаси, раҳбарини ҳам шунга ўхшатиб, *бодун башғаны* – жамоа улуғи, раиси деб аташган (I, 410). *Башган* лексемасининг аналогия йўли билан ҳосил қилинган маъноси кейинги даврларда ҳам сақланиб

¹ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Биринчи китоб.-Тошкент: Mumtoz soz, 2010 . - Б. 61

² Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган асар. Ўша бет.

қолган. Хусусан, ҳозирги турк тилида *başkan* истилоҳи “бошлиқ, раҳбар; раис; президент” маъноларини касб этган (ТРСл,101). “Шохсиз ҳайвон” маъноси *соқар* зооними билан ифодаланган. Бирор нарса-предметга хос белги номининг бошқа нарса-предметдаги белгига кўчирилиши натижасида “икки чеккасиғача сочи йўқ ёки сочи тўкилиб кетган қал киши” ҳам айни лексема, яъни *соқар* билан номланган (I, 389). “Қариндош-уруғ” маъносининг қандай йўл билан юзага чиққани хусусида Маҳмуд Кошғарий фикрига диққат қаратамиз: *Уруғ* – ҳар бир нарсанинг уруғи: экиладиган уруғни ҳам *уруғ* дейдилар. *Уруғ экди* – уруғ экди, дона сочи. Қариндош-уруғни ҳам бунга ўхшатиб *уруғ-турығ* дейдилар (I, 95). “Хўл новда” эски туркий тилда *тал* сўзи билан аталган. Юмшоқ одамлар, кўпинча нозик ва хушқомат канизақлар толга қиёс қилиниб, *тал бозлуғ* дейилган (III,171). Қадимги туркий тил ва эски туркий тилда бэг лексемаси асосан “ҳукмдор, раҳбар,бек” бирламчи маъносида қўлланган (ДТС, 91). Маҳмуд Кошғарий ушбу сўзнинг “хотиннинг эри” маъносини ҳам ифодалашини, бунда эркакнинг уйда бекларга ўхшатилгани назарда тутилганини таъкидлаган (III,170). Луғатшунос сўз маъносининг метафорик йўл билан кўчиш ҳодисасига “туя тезаги” маъносини ифодалаган *майақ* лексемаси мисолида алоҳида тўхталган: Бу сўз туя тезагига хос бўлса ҳам, сўнг истиора асосида қуйникига ҳам қўлланган. *Қай майақы* – қўй қумолоғи каби (III,182). Йиртқич қушлардан бири лочинни англаган *лачын* зооними “ботир йигитлар” кўчма маъносини ҳам ифодалашга хизмат қилган (Дадабоев, 2008: 3-8). Бирор нарса-предмет номининг бошқа нарса-предметга белги сифатида кўчиши “жилонжийда”ни англаган *чыпқан* лексемасининг қизилликда жилонжийдага ўхшаган чипқон ярасига нисбатан қўллангани луғатда эътироф этилган (I, 419) ва ҳ.к.

Метонимия, яъни ўзаро боғлиқлик асосида кўчиришга оид бир қатор фактик материаллар ҳам луғатдан жой олган. Хусусан, нутқнинг ҳосил бўлишида ўта фаол ҳисобланган инсон органларидан бирини номловчи *тил* лексемаси “мулоқот қуроли, мулоқот воситаси, лисон” маъносини ҳам англаган (I, 323). “Қуёш” маъносини билдирган *қун* лексемаси “сутканинг ёруғ қисми” семасини ҳам ифодалаган (I, 327), “Ернинг йўлдоши, яъни ой” маъносини ифодалаган *ай* лексемаси “30 кундан иборат бўлган вақт, муддат”ни ҳам англашишга хизмат қилган (I, 110). “Тери” маъносида ишлатилган қуйқа лексемаси теридан тайёрланган кийим, яъни “пўстин”ни ҳам англаган (III,188). Белги

номининг нарса-предметга кўчирилишига мисол тариқасида “тўқ сарик ранг”ни ифодаловчи *а:л* сўзининг шунингдек, “тўқ сарик, яъни апельсин рангдаги ипак кийимлик”ни англатгани хусусидаги қайдни келтириш мумкин (I, 110). Бир нарса-предмет номининг бошқа нарса-предметга ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилиши “турли овқатлар билан тўла дастурхон” ҳамда “дастурхон” ни билдирувчи *тэргү* сўзи изоҳида реаллашган (I, 403) ва ҳ.к.

Синекдоха, яъни бир нарса-предмет номининг бошқа бир нарса-предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилишига доир баъзи мисолларни келтирамиз. Алалхусус, *сәрк* лексемаси “сопол идиш” қатори унинг синиқларини ҳам англатган (I, 335). Луғатда изоҳланишича, дон экинларининг ҳаммасига умумий равишда қўлланувчи *тарығ* фитоними “буғдой”ни, ўғузлар тилида эса “тариқ”ни англатган (I, 354). *Йан* сўзи “сон суяги” маъноси қатори “сон суягининг бош қисми”ни ҳам ифодалган (III,175) ва ҳ.к.

Луғатда қайд этилган кўпмаъноли сўзлар борасида рисоланинг аввалги бобларида ҳам баъзи бир мулоҳазалар билдирилганини ҳисобга олиб, Маҳмуд Кошғарий изоҳлаган полисемантик сўзларнинг семалари таркибини тасдиқловчи фактик материалларни келтириш билан чегараланамиз. Кузатишларимиз луғатдан ўрин олган кўпмаъноли сўзларнинг семик таркиби иккидан олтигача эканлигини кўрсатади. Чунончи, икки маънодан иборат кўпмаъноли сўзлар сирасига: *алын* 1. пешона, манглай; 2. тоғнинг баланд ва юмолоқ томони (Дадабоев, 2008: 107): *алп* 1. ботир, қахрамон (I, 77); 2. ботирлик қахрамонлик (III, 403); *арығ* 1.пок, тоза (I, 95); 2.*дин*. ҳалол (I, 328); *алқын*- 1.тамом бўлмоқ, тугамоқ; 2.ўлмоқ, вафот этмоқ (I, 255); *бар*- 1.бормоқ; 2. йўқ бўлмоқ, йўқолмоқ (I, 73); *бат*- 1. ботмоқ (қуёш); 2. чўкмоқ (II, 339); *бурун* 1.бурун; 2. тоғ бурни (I, 379); *бойын* 1.бўйин; 2. қилич дастаси (III, 189); *бөк*- 1. йиғмоқ, бўғмоқ (сувни); 2. *кўчма*. тўпламоқ, йиғмоқ (II, 27); *бўргә* 1.бурга; 2.*кўчма*. енгил табиатли киши (I, 403); *кәнч* 1.бола, гўдак (II, 351); 2. ҳайвон боласи (I, 276); *кўргәк* 1. бел, курак; 2.эшкак (II,335); *мончуқ* 1. мунчоқ; 2.тумор (I, 440); *қорум* 1.қоя, қатта тошлар уюми; 2.*кўчма*.йиғилган, кўпайган (мол); *қырт* 1.калта, паст; 2.*кўчма*.бахил (I, 328) ва ҳ.к.ларни киритиш ўринли;

уч маънони ифодалаган кўпмаъноли сўзлар парадигмасида *алтун* 1. олтин, тилла (I, 142); 2. *кўчма*. пок, қимматли; 3. олтин (танга) (I, 101); *алық*- 1. пастлашмоқ; 2. қавармоқ, яллиғланмоқ, фасодланмоқ; 3. *кўчма*. ой кўрмоқ (Дадабоев, 2008, 200); *арқыш* 1. карвон (I, 122); 2. чопар; 3. хабар, нома, мактуб (I, 123); *билгә* 1. ақлли,

доно; 2. олим; 3. ҳаким, ҳикматшунос (I, 403); *билиг* 1. ақл, фаросат; 2. илм, билим; 3. ҳикмат (I, 367); *битиг* 1. китоб (I, 365); 2. ёзув, хуснихат; 3. гумор (I, 366); *бишыг* 1. пишган, тайёр; 2. пишиқ; 3. қайнатилган (I, 353); *самга*- 1. эзмок; 2. қўшилмок; 3. ўринма-ўрин қилмок (III, 302); *қыйық* 1. эгри-бугри (III, 182); 2. вафосиз, бевафо (III, 181); 3. хилофгарчилик (I, 100) каби лексемалар кўзга ташланади;

тўрт маъноли сўзлар сафидан *бош* 1. озод, эркин; 2. бўш, бўшатилган (хайвон); 3. бўш, бўшаган (қўл); 4. бўш, ажрашган (эрхотин); *кўкрә*- 1. бўқирмок; 2. кишнамок; 3. гулдирамок; 4. ҳайқирмок (III, 297) сингари сўзлар жой олган;

беш маънони англатган лексемаларга *баш* 1. бош, калла (I, 165); 2. жўмрак; 3. бошоқ; 4. чўққи (III, 365); 5. дарёнинг ёқориси (I, 323); *бас*- 1. босмок, эзмок; 2. босиб олмок; 3. эгалламок, қўлга киритмок; 4. зўрламок; 5. йиқитмок, қулатмок (II, 17); *бошу*- 1. озод бўлмок; 2. бўшаб қолмок (тугун); 3. озод қилмок, эркинлик бермок; 4. талоқ қилмок, ажрашмок; 5. бўшамок, равшанлашмок (ошқозон) (III, 281-282) ва ҳ.к.ни мисол тариқасида келтириш мумкин;

олти маъноли сўзлар ҳам луғатда ўрни билан қайд этилган. М.: *кэч*- 1. ўтмок, кечмок (дарёдан, сувдан); 2. *кўчма*. ўтмок (ёш); 3. ўтмок, кечмок (вакт); 4. ўтмок, содир бўлмок; фойдаланилмок; 5. ўтмок (қаергадир); 6. ўлмок, вафот этмок ва ҳ.к. Юқорида зикр этилган мисоллар эски туркий тилда нафақат икки ва уч, балки тўрт, беш ҳамда олти маъноли полисемантик сўзларнинг ҳам фаол қўлланганидан далолат беради.

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асарида қайд этилган синоним, антоним, омоним ва полисемантик сўзларни атрофлича ўрганиш ўзбек адабий тилида содир бўлувчи лексик – семантик жараёнлар динамикасини аниқлаш ва англаб етишда муҳим илмий-назарий аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Дадабоев Ҳ. (2008). "Девону луғотит турк"даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида//Тилшуносликнинг долзарб масалалари 4. -Тошкент.
2. Дадабоев Ҳ. (2010). Илк эски туркий тилдаги антонимлар//Тилшуносликнинг долзарб масалалари 5.- Тошкент.
3. Дадабоев Ҳ. (2011). Илк эски туркий тилда эркак жинсининг ифодаланиши//Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. - № 5. -Тошкент.
4. Кучкартаев И. (1972). Лексика "Дивану луғатит-турк" М.Қашғари и современнйй узбекский литературный язык//Советская тюркология. -№1. - Баку.

Дадабоев Х. “Девони лугатит турк” асарида полисемиянинг ифодаланиши.

5. Махпиров В. (1978). *Вопросы этнической истории тюркских племен в «Дивану лугатит турк» Махмуда Кашгарского*// Исследование по киргизскому и казахскому языкознанию. Материалы научной конференции молодых ученых-языковедов Киргизии и Казахстана. -Фрунзе.
6. Махмуд Кошғарий. (1960-1963). *Девону луготит турк*. Т. I-III. Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М.Муталлибов.- Тошкент.

Резюме

Полисемия - многозначность, многовариантность, то есть наличие у слова (единицы языка, термина) двух и более значений, исторически обусловленных или взаимосвязанных по смыслу и происхождению. Определение динамики изменений ценности лексемы и точного смысла каждой новой лексемы имеет большое значение.

В статье проводится анализ феномена полисемии, повлиявшей на создание известного произведения Махмуда Кашгари «Диван Лугат Ат-Тюрк». В результате влияния различных языковых факторов на примерах, представленных в статье, можно увидеть важные изменения, происходившие при формировании тех или иных слов в течении нескольких веков.

Ключевые слова: полисемия, лексикология, синонимы, понятие слова, словарь.

(Дадабоев Х. Дивани Луга Ат-Тюрк как выражение полисемии в литературе)

Özet

Polisemi, çok anlamlılık, çok değişkenliktir, yani, kelimenin (dil birimi, terim), tarihsel olarak belirlenmiş veya anlam ve kökeni ile ilişkili iki veya daha çok anlama sahip olmasıdır. Sözcüklerin değerindeki değişikliklerin dinamiklerini ve her yeni belirtecin tam anlamını belirlemek büyük önem taşır.

Makalede, Kaşkarlı Mahmud'un ünlü "Divan Lügat At-Türk" adlı eserinin oluşumunda etkisi görünen polisemi fenomeninin analizi ele alınmıştır. Çeşitli dilbilimsel faktörlerin etkisi sonucunda, makalede sunulan örnekler üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak, birkaç yüzyıl boyunca belirli kelimelerin oluşumu sırasında meydana gelen önemli değişiklikleri görebiliriz.

Anahtar kelimeler: polisemy, lexicology, eşanlamlı, sözcük anlamı, sözlük, sözlük.
(Дадабоев Х. Edebi Çalışmalarında Polysemy İfadesi “Divanü Lugati't-Türk”)